

10th Anniversary

2009-2014

КӨШЕЛЕК ЕЛАМАНОВ – «ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР» ЖЫРЫН ЖЫРЛАУШЫ

Көшелек Еламанов жырлаған «Қобыланды батыр» жырының қолжазбасы Орынбор қаласындағы облыстық архивінде, Игнатьевтің қолжазбалары арасында сақталған.

Көшелек Еламанов (1874-1951) белгілі ақын Батыс Қазақстан облысының Шыңғырлау ауданында, кедей шаруаның отбасында дүниеге келген. Көшелектің толық аты – Көшмұқамбет. Оның жас шағы кедейлікте, жоқшылықта өтеді. Өлеңге, сөзге шеберлігі жастайынан байқалады, домбыраны да жастай үйреніп, құмарта тартады.

Он алты, он жеті жас шамасында Қобда, Елек, Шыңғырлау жерлеріне аты жайылған жырау, әрі домбырашы Жалмағанбет Сағынтайұлының (1830-1910) қасына еріп жүріп, одан көптеген өлең-жыр үйренеді. Той-жиындарда өзі де жиі жыр айта бастайды, жақсы айтатын болады. Оның ақындығына, зеректігіне риза болған, сүйсінген халық еркелетіп Көшелек атап кетеді. Кейін осы елге осы атымен белгілі болады.

1920 жылы Қазақ республикасы құрылып, оның астанасы Орынбор болғанда, Қазақ АССР өкіметі басшыларының бірі Әбдірахман Әйтиев Көшелек Еламановты Орынборға шақыртады. Көшелек орынборда болып, онда ақын-жазушыларға кездеседі. Сондай-ақ қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаушылардың бірі Сәкен Сейфуллинмен кездеседі. Көптеген жерлерде ол домбыраға қоса өз өлеңдерін және ертегі жырлардан айтып береді [1]. Көшелек Орынборда 1921-1925 жылдар аралығында бірнеше рет болған. Ұлы Отан соғысы кезінде де көп өлең шығарып, оның біраз өлеңдері 1944-1945 жылдары Батыс Қазақстан облысының жергілікті газеттерінде жиі-жиі жарияланып тұрған.

М.О.Әуезов атындағы М.О.Әуезов атындағы Әдебиет

және өнер институтының қолжазба қорында сақтаулы (371-бума, 7-дәп.) деректерде «Көшелек Еламанов Қазан революциядан бұрын ол жыл сайын екі рет, халықтың көп бас қосатын жері Орынборға (Чкалов) барып қайтып жүрген. Рас, Көшелек оқу-жазу білмеген. Оның аузынан Орынборда оқып жатқан қазақ жастары, татардың оқыған адамдары, Башқұртстанның оқыған адамдары көптеген өлеңдерді, жырларды жазып алады. Әсіресе, соның ішінен «Қобыланды», «Көрұғылы», «Орақ-Мамайды» жазып алған адамдар басқа жерге тарата бастайды» деген мәліметтер келтірілген.

Бұл туралы Орынбор мұрағаты комиссиясының толық мүшесі В.Карлсонның «Оренбургский край» басылымынан шыққан «қырғыз халық (қазақ) жыршылары комиссиясында» деген көлемді мақаласында мынандай мәліметтер келтірген: «Состоявшееся в четверг, 23 марта (1906) заседание Оренбургской ученой комиссии было посвящено делу совершенно новому в летописях этого учреждения, а именно ознакомлению с образцами древней киргизской поэзии в лице народных певцов Казахпая и Кушелека. Оба киргиза приехали из Джиренкупинской волости Уральского уезда той же области... предложили певцам исполнить кое-что из запаса своих песен. При этом гражданин Буранкулов взял на себя обязанность переводчика. И вот маленькая, но уютная комната в здании архивной комиссии, что на берегу Урала, где помещается библиотека, огласилась приятными звуками киргизских мелодий. Прежде всего певцы, которым пришлось сидеть на стульях, в чуждой, несвойственной им обстановке, обратились к собранию с приветствием, воспевая, под сопровождение домбры, все обстоятельства и цель своей поездки. После этой импровизации, представляющей обычное и необходимое у киргиз вступление к пению былин, певцы исполнили несколько мотивов из народных произведений...

...Ознакомившись с характером песен и способностями обоих киргиз, собрание приступило к обсуждению вопроса, как наилучше использовать запас их знания. В виду особой цели архивной комиссии – собрание древностей – решено было главное внимание обратить не на исполнение песен и художественной способности певцов, а на самое содержание песен, как представляющих богатый запас древних преданий и верования, который сохранился в лице народных певцов...

Что касается личности певцов, то оба они выходцы от кочующих киргизов, но уже давно поселились среди оседлых.

... Другой певец, Кушелек, лет 32-х отличается средним ростом и энергичным, выразительным лицом с живыми, открытыми глазами ... Оба певца с почтительною благодарностью вспоминают тех стариков, у которых они учились петь и играть.

В список их былин и песен входят следующие произведения: «Орақ-Мамай», «Нарек», «Кор-огуло», «Карасай-Кази», «Кобыланды», «Алпамыс», «Карабек», «Манаше», «Алеке», «Кубугул», «Камбар», «Торехан», «Елеусин», «Кыз Жибек», «Есет-Букенбай», «Жанибек», «Телагыс», «Бозжигит» и др. дей келіп Көшелектің ақындық өнерін жоғары бағалаған.

Орынбор архивымен ұзақ жылдар жұмыс жасап, «Қобыланды» жырын зерттеген белгілі ғалым Оразгүл Нұрмағанбетова: «Орынбор архивы ғылыми комиссиясының осы жиыннан бастап ел ішінен белгілі ақын-жыршыларды шақырып, олардың шығармаларын жазып алу үшін ұйымдастырылған арнайы комиссия өз жұмысына кірісіп көп іс тындырған сияқты.

1906 жылғы алғаш жиналған комиссия мәжілісінде Жүрсіновтың де аты аталып, ол халық шығармашылығын жазып алуға ықыласпен қатысып жүргендігін Карлсон өз мақаласында ризашылықпен атап өткен. Сол тапсырма бойынша Жүрсінов Көшелек Елемановтан «Қобыланды» және

басқа жырларды жазып алып, архив комиссиясына тапсыруы анық», - дейді [2].

1955 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты арнайы экспедиция ұйымдастырып, Орынборға барып, біраз халық әдебиеті үлгілерін алып келген. Солардың ішінде аталған институттың сол кездегі аспиранты З.Жантекеева тауып әкелген эпостың машинкаға басылған көшірмесі де бар. Қолжазба ӘӨИ-дің қолжазбалар қорында (7-бума) сақтаулы. Қолжазбаның аяғында жырды 1906 жылы Көшелектен Т.Жүрсінов жазып алды деген мәлімет бар.

Жыр мәтіні алғаш рет «Бабалар сөзі» жүзтомдығының 35-томында жарық көрді.

Көшелек жырлаған «Қобыланды батыр» нұсқасы туралы Н.Б.Кидайш – Покровская, О.А.Нұрмағанбетова сынды зерттеушілердің еңбектерінде сөз болады [3].

Жырдың экспозициясы Қобыланды дүниеге келмей тұрып, он екі баулы ноғайда жасы сексенге келген Қыдырбай мен оның Меңдісұлу атты әйелінің байлығын, баласыздығын және олардың тұрмыс-тіршілігін суреттейтін мотив – сипаттамадан басталады. Сол елдің ханы Ақшахан Қыдырбайдың байлығын өз қолына түсіруді көздеп, әртүрлі амал жасайды. Бұл жайды білген Меңдісұлу Құдайдан бала тілеп, әулиелерге түнеп, дүние кезеді, ақыры тілегі қабыл болады. Бір ұл, бір қыз табады. Ұлының атын Қобыланды, қызының атын Қансұлу деп қояды.

Болашақ батырдың ғажайып туу мотиві қазақтың, түркі, монғол тілдес басқа халықтардың эпосында жиі кездеседі. Мәселен, қартайған ата-ананың балаға зар болуын, бала іздеп Алладан, әулиелерден жәрдем сұрауы қазақтың «Алпамыс», «Шора батыр», «Едіге батыр», «Мұңлық-Зарлық» эпостарынан, қырғыздың «Манас» [4] эпосынан т.б кездестіреміз.

Мысалы «Манас» эпосындағы Жақыптың баласыздық

наласын айтып, қайғыратын тұсында мынадай жыр жолдары ұшырайды:

... Арман қылат ошондо,
Абакең Жакып толғанып:
— Бербесе Теңгер чарам жоқ,
Беш түліктен мал жидым,
Бет чака булча арам жоқ.
Жабық салып, ат минип,
Жанымда болған карам жоқ.
Тұтунарға туяк жоқ,
Туганынан айрылған
Жұртта мендей чунак жоқ... [4].

Міне, осылай жасы ұлғайған ата-аналардың бала тілеп, дүние жүзін кезуі кездейсоқ емес. Олардың арман-мақсаты – атадан қалған мал, мүлікке ие болатын, ұрпағын жалғастыратын мұрагер, сондай-ақ ел-жұртына қорған болатын батыр іздеу. Бұдан кейін жырда қаһарманның балалық шағы, тәрбиесі; батырдың барлық кедергіні жеңіп, үйленуі; қыз Құртқаны еліне алып келуі; батырдың тұлпар атына байланысты әңгіме; Қобыландының Алшағыр ханмен ұрысы; ел-жұртын Алшағырдан босатып алғаны баяндалады.

«Қобыланды батыр» жырының біраз нұсқаларын салыстырып қарағанымызда, Көшелек жырлауында «Қобыланды батыр» эпосының байырғы желісі барынша сақталғанымен, кейбір айырмашылықтары бар екені байқалады. Мысалы, бұл нұсқада басқа варианттарда кездесетін Қобыланды мен Қараманның Қазан ханға аттанатын алғашқы соғыс сапары, «Тайбурылдың шабысы», Қобыландының Көбіктімен соғысы, Қарлыға туралы эпизодтар кездеспейді.

Сондай-ақ мұнда Қобыланды, Құртқа, Алшағыр ханнан өзге кейіпкерлердің есімдері басқаша аталған. Қобыландының Құртқаны еліне алып келетін көрінісі қысқа баяндалған. Осы тұрғыдан алып қарағанда, К.Еламанов жырлауындағы «Қобыланды батыр» жыры

басқа нұсқалардағы тұрақты эпизодтарды қайталау емес, халық аузында айтылып жүрген аңыз-әңгімелерді арқау етіп, өзінше жырлаған дербес вариант деп санау керек.

Көшелек жырлаған нұсқа толық аяқталған, тілі жатық, оқиғасы қызықты болып келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қолжазба 371-бума, 7-дәптер (ӘӨИ).
2. Нұрмағанбетова О. Қазақтың қаһармандық эпосы. – Алматы, 2003.
3. Кидайш-Покровская Н.В., Нурмаганбетова О.А. Кобыланды батыр. – Москва, 1975.
4. Манас. 1-кітап. – Фрунзе, 1958.